

УДК 316.648:316.35

DOI <https://doi.org/10.24195/spj1561-1264.2024.2.25>**Щербенко Едуард Васильович**

кандидат філософських наук,

докторант

Інституту філософії імені Г.С. Сковороди

Національної академії наук України

вул. Трьохсвятительська, 4, Київ, Україна

orcid.org/0000-0002-8706-9195

МОДЕРН, ГЕНЕРАЦІЯ І ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ

Актуальність теми. Актуальність теми зумовлена постійно зростаючою складністю викликів, що постають перед Україною в ході «наздоганяючої» модернізації, які постійно виходять за межі передбачуваного експертами, щоразу виявляючи редуцію уяви дослідницького співтовариства. **Мета статті.** В роботі передбачається, через звернення до феномена «естафети генерацій» за доби модерну, виявити евристичні можливості концепту відповідальності в суспільно-політичному дискурсі перехідного суспільства, що розглядається як носій інституційної пам'яті демократичного транзиту. Основу **методології дослідження** складає поєднання інституційного аналізу та вивчення дискурсивних практик перехідного суспільства, що обіймає широке коло концепцій, зокрема «уявлених спільнот (Б. Андерсон), соціального капіталу (Р. Патнем), інвестиції мереж довіри до публічної сфери (Ч. Тіллі) та ін. **Результати дослідження.** У статті показано, що темпоральний вимір модерну, який передбачає врахування чинника «естафети генерацій», зокрема зважаючи на травми модернізації та їх опрацювання, що можна представити у вигляді своєрідного циклу, постає в умовах перехідного суспільства викликом, який може бути вчасно не відрефлектованим верствою інтелектуального класу, зумовлюючи в такий спосіб зростання ризику ставки (контр)еліт на ресентимент, і спричиняючи наслідком ефекти «втраченої генерації» та «неуспішної держави» (failed state).

Ключові слова: відповідальність, генерація, редуція уяви, сміх, суспільно-політичний дискурс.

Вступ. Одним із перших, хто тематизував чинник уяви в сучасному суспільствознавстві, став Ч. Р. Мілс, хоча витoki цієї концепції за модерної доби можна прослідкувати через Вебера, Дюркгайма, Маркса до Канта, який каже про продуктивну уяву (зокрема, в своїй естетиці). Важливим у контексті дослідження постає зв'язок цього феномена із наймасштабнішими соціальними процесами. Вивчення цього аспекту, зокрема в плані «естафети генерацій», виступає **метою** цього дослідження, для чого ми поєднуємо зокрема такі дослідницькі **методи**, як інституційний аналіз та вивчення дискурсивних практик перехідного суспільства, що обіймає широке коло дослідницьких підходів, зокрема концепції уявлених спільнот, соціального капіталу, інвестиції мереж до публічної сфери та ін.

Результати дослідження. У контексті, що цікавить нас у цій роботі, насамперед згадаємо, що А. Турен вказував на зміну наслідком потужних суспільних рухів соціокультурних кодів суспільства, а Б. Андерсон у праці «Уявлені спільноти» [1], яка стала класичною, показує, що в ході націєтворення постають раніше невідомі формати комунікації, задані, між іншим, жанрами й артефактами на кшталт роману й географічної карти.

При цьому відзначаються парадоксальні ефекти, коли, приміром, колонізатори, мотивовані цілком прагматичними міркуваннями економічного визискування, застосовуючи засоби раціоналізації управління, на кшталт перепису населення, можуть стимулювати прагнення єдності пригнічуваних (так, населення Індонезії, яка перебувала в статусі колоніального володіння Нідерландів, саме відповідаючи на питання щодо своєї приналежності, з часом починає спільно виступати як *індонезійці*).

На цьому прикладі можемо бачити дію артефактичного складника нових суспільних патосів. Якщо на початку доби модерну, приміром, у представників теорії моральних почуттів (як А. Сміт), знаходимо теоретичну розробку цього питання, одним із аспектів якої виступає укоріненість їх в економічній сфері, то в перебігу перетворення модернізації на глобальний процес і переведення його завдань до національного порядку денного, на перший план поступово виходить проблема зв'язку політики й освіти (з чим, як побачимо далі, пов'язаний нередукційний складник проблеми генерації, що розкривається, зокрема, в таких історичних явищах суспільної емансипації, як «культуркампф», суфражистський рух та ін. под.).

Уже Веллінгтон зауважив, що перемога в битві при Ватерлоо була здобута на спортивних майданчиках Ітона. В унісон йому звучить пізніша Бімаркова сентенція за підсумками війни з Францією, що перемогу в ній здобув не німецький солдат, але німецький вчитель. Таким чином, чинник «естафети генерацій» перетворюється для архітекторів модерної нації на *sine qua non*, свідченням чому може служити й апеляція другого Президента України Л. Кучми в його книзі «Україна – не Росія» [2] до класичного висловлювання доби національного пробудження Італії: «ми створили Італію, тепер слід створити італійців».

Певну складність у поясненні являє при цьому неусувний характер *революційного* складника, про який можна з певністю говорити в ретроспективі завершення доби «класичного» модерну, якщо умовно датувати її початок подіями Американської (1776) та Французької (1789) революцій, а завершення виходом на світову арену генерації 1968-го, котру розглядають як першу глобальну. Показово зокрема, що сторонами-укладачками Гельсінських угод (1975), які визначили рамки безпекового порядку повоєнної Європи, виступають майже виключно республіки, в яких народний суверенітет змінив монарший. Таким чином, революційний сценарій за підсумками двох століть модернізації можна вважати легітимованим (пор. часткову рутинізацію самого слова «революція» за повсякдення перетворень, спричинених науково-технічною революцією).

«Оksamитові» революції, першою ластівкою серед яких можна вважати португальську «революцію гвоздик» (1974), задають певний вододіл горизонту (пост)модерну, відповідно до якого революційний сценарій інтерпретується засадничо як гра з ненульовою сумою (win-win). В контексті пізніших історичних змін, віхами яких стали «весна народів» 1989 і розпад соціалістичного «табору», особливої ваги набуває проблема (між)національного примирення й залагодження історичних травм.

При тому, що сам цей процес набирає в останні десятиліття глобальності (симптоматичні тут фігури папи Івана-Павла II зі знаменитим «Mea culpa» в переддень міленіуму й новітній політичний ідеал, відповідно до якого демократії не воюють одна з одною), ми водночас виступаємо свідками поширення чергової ілюзії, щодо *гарантованості* досягнення належної відповіді людства на цей виклик «вічного миру», за назвою Кантової праці.

Вкажемо принаймні два симптоматичні моменти, що припали на роки життя покоління доби «кінця утопії». Перший із них позначений появою відомої праці Ф. Фукуями (1989), в якій обговорюється сюжет «кінця історії» [3]. Другий – початком пандемії, який інтерпретувався експертами як безперечний шанс солідарності людства перед спільною загрозою. Ілюзорність очікувань в обох випадках була засвідчена в тому числі розвитком подій на теренах пострадянських держав, зокрема України.

В межах цієї розвідки ми обмежимося розглядом проблеми в аспекті, пов'язаному з відповідальністю інтелектуального класу в умовах перехідного суспільства, зокрема постання нової («несіченої») генерації: виклик, позначений наведеною вище формулою про Італію й італійців. При цьому для нас матиме значення процес рецепції досягнень західної суспільної науки в період звільнення вітчизняного суспільствознавства від ролі «служниці ідеології». В цьому плані, ми враховуємо вплив своєрідного «герменевтичного повороту», що позначився в українській філософії після 2014 р. (див. зокрема спеціальні числа «Філософської думки», присвячені проблемам рецепції, іншого досвіду, усної історії філософії [4; 5; 6] та ін. і присвячений останній темі проект *Sententiae*).

У новому горизонті «після 02/24», коли вже не доводиться говорити про «ситуацію постмодерну», драматично виявилась редукція уяви вітчизняної дослідницької спільноти в такій актуальній сфері досліджень, як суспільно-політичний дискурс. Якщо під цим кутом поглянути на дослідницькі програми наукових напрямів, котрі визначали мейнстрім досліджень згаданої сфери, як-от політична лінгвістика (зокрема критичний дискурс-аналіз) і деліберативна теорія, то виявимо, що в основу їх покладено уявлення, за якими де факто не передбачені значущі порушення статус кво. З цього між іншим випливає, що сценарії узурпації державної влади, як і революційних рухів, що визначили перебіг суспільних процесів у країні за доби Незалежності, постають немислимыми для експертів.

У цьому зв'язку, в рамках академічної науки виявляється неможливим здобуття уроків із досвіду посттравматичного суспільства. Якщо національний порядок денний, відповідно до відомої триетапної моделі (лібералізація, інституціоналізація, консолідація) зберігається незмінним від проголошення Незалежності до завершення євроінтеграції, очевидним постає у ретроспективі, що Майдан 2013–2014 впливає із Майдану 2004 із необхідністю, заданою тим самим комплексом викликів. Проте жодного дисертаційного дослідження, присвяченого «помаранчевому» руху (що сприяло б кращій готовності соціуму до чергового випробування) в проміжку цих десяти років ми не виявимо.

Вже за революційних часів у Франції позаминулого століття було запропоновано формулу редукції уяви правлячої верстви: вони нічого не забули й нічого не навчилися. В цьому сенсі, здобуття досвіду суспільством засадничо має мислитися проблематизованим. Прикладом у цьому плані може бути згадана вище процедура (між)національного примирення, яке передбачає складний комплекс процедур і ритуалів, у тому числі створення спеціального органу, на кшталт Національної комісії з примирення у ПАР; причому ключовим моментом виступає при цьому, відповідно до назви, загальнонаціональний вимір процесу.

В контексті нашого дослідження, акцентуємо тут момент *повернення до модерності* (історії), з якого країна випала була в ході попередніх потрясінь. І в цьому випадку врахування артефактного складника процесу примирення як однієї з «владних ігор», до якої включена, по суті, вся громада дозволяє за відсутності подібного складника вважати, що примирення не досягнуто.

Репрезентований у такий спосіб пункт розходження двох сценаріїв: «що не вбиває мене, робить сильніше» та «хто не пам'ятає минулого, його повторить» виявляє момент *необоротності* як особливий модус темпоральності перехідного суспільства. Святе місце порожнє не буває: коли громада не скористалася шансом примиритися зі своїм минулим, подорослішавши через опанування формули «ніколи більше», чи не судилося їй, раз за разом, повертатися до того самого пункту?

В світлі сказаного набуває принципової важливості визначення моменту, коли, за формулою Мераба Мамардашвілі, *уже завжди пізно*. До подібних ситуацій в горизонті цілого модерну можна віднести появу покоління, не готового практикувати складність сучасної цивілізації, і в цьому сенсі безвідповідального. Прикладом останнього може служити когорта росіян, яка зросла під гаслами «дідивоювали/можемоповторити» (вочевидь, полярно протилежних загальноцивілізаційному «ніколи більше»). В цьому плані й проект «руського миру» легко прочитується за новогвіркою Орвела («мир = війна»). Чи дивно, що й певні тварини, в межах цього ньюколгоспу, виявляються «рівніші за решту»?

Повертаючись до розгляду проблеми в аспекті відповідальності верств інтелектуального класу, що був виділений раніше, ми вбачаємо ключовий його аспект, з урахуванням тягlosti «естафети генерацій», в ігнорування складника сміхової культури (за Бахтіним). Вже на початку модерної доби Кант у праці «До вічного миру» демонструє приступність експлікації гранично важливих (інакше, загальнолюдських) проблем в іронічному ключі (цей момент акцентував під час нещодавнього ювілейної конференції, організованої Інститутом філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України один із німецьких учасників). Пізніші фігури Маркса, Ніцше, Фрейда, які, згідно Фуко, задають неklasичну парадигму «слів і речей», поєднані в цьому контексті

також здатністю оперувати зброєю сміху: не випадково французький мислитель починає свою працю сюжетом спонтанного вивільнення сміхом при читанні тексту Борхеса [7].

У світлі сказаного, задамося питанням: чому, за наявності прецеденту, поданого працею Фуко (доступною в перекладі вже в радянський час, щоправда під грифом «Для наукових бібліотек»), після вже раніше виконаної Бахтіним роботи по виявленню сміхового начала в працях, присвячених карнавалу та романному жанру; за цілком очевидного при цьому масштабу феномена радянського політичного анекдоту (по-своєму «тотального», відповідно до тотального ж за вектором впливу режиму), цей фермент емансипації залишився невідрефлектованим вітчизняним експертним співтовариством? Ця прогалина виглядає тим парадоксальнішою, що «революційне свято» Майдану (М. Озуф) залишило цілу бібліотеку свідчень, створених у різних жанрах, від збірки документів до мережових постів [8; 9], де карнавальна стихія постає у повному масштабі, в т.ч. з народженням нових соціальних масок й акторів, із яких найяскравішим, напевне, може вважатися креативний клас (цей аспект одним із перших акцентував Я. Грицак).

Наша відповідь, у згоді з викладеним вище, має взяти до уваги чинник травми модернізації та її (не)опрацювання за радянських часів. Уже в пізні роки існування СРСР один із американських істориків зауважив, що Горбачову необхідно змінити трудові звички суспільства за сімдесят років і політичні звички за весь час (пор. це з регулярно повторюваною останнім формулою про «три-чотири роки»). Чи можна було, запитаємо постфактум, сподіватися від «країни-підлітка», що *Несміяна*, якій кілька поколінь кращих майстрів, від Грибоедова до Чехова не подужали прищепити звичку сміятися над собою [10], в момент нового випробування виявиться на висоті? Якщо ж перша пострадянська когорта, вступаючи в життя за незалагодженої «афганської» травми, не змогла, як засвідчив російський досвід, не спокуситися ілюзією чергової «маленької переможної війни», чи дивно, що протокреативного класу в умовах України, в цілому, не спромоглася піднятися до рівня Фуко й Бахтіна?

В цьому контексті певним дивом постає «чорний лебідь» (Н. Талеб) українського Майдану, що виступає як почасти повторювана констеляція агентів змін, відповідно до різкої зміни національного порядку денного, за спроби верхівки правлячого класу повернути вектор суспільного розвитку.

Вище було сказано про карнавальний складник «революційного свята», відзначений самими учасниками. Слід зауважити, що враховуючи амбівалентність сміхового начала, розходження траєкторій українського й російського кейсів, позначене цим пунктом, вміщене в горизонт «естафети генерацій», зачіпає також *антропологічний* вимір проблеми.

Звернемо увагу на фундаментальне розходження природи сміху громади над владою (пор. давню традицію ритуалів осміювання, в т.ч. при виборах гетьмана, як і феномен вже згаданого радянського політичного анекдоту), що виконує важливу функцію усунення ілюзій; і, з іншого боку, сміху володаря над підвладним, присутньо дегуманізуючого (цинічні жарти теперішнього «господаря» Кремля достатньо відомі). В цьому плані нелукава «пісенька про Путіна», з її десакралізуючим імпульсом, може розглядатися як необоротний момент, після якого примирення режиму «вавілонської вертикалі» з бридким каченятком живої республіки стає неможливим: якщо цілий сусідній народ, а за ним і решта глобусу не боїться розспівувати, який король *голий*, скільки треба, щоб її підхопили в тебе під вікнами?

Беручи до уваги, що за сьогоденного світового порядку сміхова складова опанувала цифрову сферу (досить вказати на повсякденність емотиконів, які набули узвичаєності пунктуації), обрання когортою, яка вступає в життя, між альтернативами, над чим/ким сміятися, визначає її вибір, що має антропологічний вимір, і може постати моральним Чорнобилем, наслідки якого виходять за межі горизонту життя одного покоління. Це змушує по-новому поставити проблему відповідальності в світі викликів глобальної модерності, коли, відповідно до сказаного за доби осьового часу, за зроблене «батьками» розплачуватися доведено до третього та четвертого коліна.

Висновки. У статті розглядається темпоральний вимір модерну, який розкривається у генераційному вимірі. Показано, що присутньо новим, не відрефлектованим належною мірою

чинником, виступає при цьому сміхове начало, котре має амбівалентну природу, масштаб якої стає очевидним у необоротності вибору черговою когортою морально самовбивчої альтернативи, що перетворює наступні покоління на його заручників. У цьому світлі необхідною постає нова постановка проблеми відповідальності за доби глобальної модерності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ: Критика, 2001. 272 с.
2. Кучма Л. Д. Україна – не Росія. Двадцять років потому. Київ: АДЕФ-Україна, 2024. 504 с.
3. Fukuyama F. *The End of History and the Last Man*. New York. The Free Press, 1992. 418 p.
4. Йосипенко С. До проблеми рецепції та впливу в історії філософії. *Філософська думка*. 2020. №2. С. 6–23.
5. Кебуладзе В. Інакший досвід: збагнути незбагненне. *Філософська думка*. 2019. №3. С. 6–58.
6. Хома О., Зборовська К. Усна історія філософії: письмовий формат. *Філософська думка*. 2019. №4. С. 6–52.
7. Foucault, M. *Les Mots et les Choses. Une Archéologie des Sciences Humaines*. Paris, Gallimard, 1966. 322 p. URL: https://www.academia.edu/8254777/Les_mots_et_les_choses_Foucault
8. Майдан і Церква. Київ: Техніка, 2015. 656 с.
9. Фінберг Л., Головач У., ред. Майдан. Свідчення. Київ, 2013–2014 роки. Київ: Дух і літера, 2016. 784 с.
10. Щербенко Е. В. Три діалоги про класику при кінці світу. Риба на каштані. Київ: Видавничий дім «Антиквар», 2024. 92 с.

REFERENCES

1. Anderson B. (2001). *Uyavleni spilnoty. Mirkuvannia shchodo pokhodzhennia y poshyrennia natsionalizmu*. [Imagined communities. Reflections on the origin and spread of Nationalism]. Kyiv: Krytyka [in Ukrainian].
2. Kuchma L. D. (2024). *Ukraine – ne Rosiia. Dvadtsiat rokiv potomu*. [Ukraine is not Russia. Twenty years later]. Kyiv: ADEF-Ukraine [in Ukrainian].
3. Fukuyama F. (1992). *The End of History and the Last Man*. New York. The Free Press.
4. Yosypenko, S. (2020). Serhii Yosypenko. Reception and influence in the history of philosophy: an approach to the problem: The phenomenon of reception in the history of philosophy. *Filosofska Dumka*, (2), 6–23 [in Ukrainian].
5. Kebuladze, V. (2019). The other experience: to comprehend the incomprehensible: The Philosophical Thought; Round Table. *Filosofska Dumka*, (3), 6–59 [in Ukrainian].
6. Khoma, O., & Zborovska, X. (2019). Oral history of philosophy: written format. *Filosofska Dumka*, (4), 6–52 [in Ukrainian].
7. Foucault, M. (1966). *Les Mots et les Choses. Une Archéologie des Sciences Humaines*. Paris, Gallimard,. URL: https://www.academia.edu/8254777/Les_mots_et_les_choses_Foucault
8. Maidan i Tserkva (2015). [Maidan and Church]. Kyiv: Tekhnika, 2015 [in Ukrainian].
9. Finbergh L., Golovach U. ed. (2016). *Majdan. Svidchennja*. Kyiv, 2013–2014 roky. [Maidan. Testimony. Kyiv, 2013–2014]. Kyiv, Dukh i Litera [in Ukrainian].
10. Shcherbenko E. V. (2024). *Try dialohy pro klasyku pry kintsi svitu. Ryba na kashtani*. [Three dialogues about the classics at the end of the world]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Antykvary» [in Ukrainian].

Shcherbenko Eduard Vasylovych

Candidate of Philosophical Sciences,

Doctoral Student

H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine

4, Tryokhsviatitelska str., Kyiv, Ukraine

orcid.org/0000-0002-8706-9195

MODERN, GENERATION AND TEMPORALITY

*The topic's relevance is due to the ever-growing complexity of the challenges facing Ukraine in the course of "catching up" modernisation, which constantly goes beyond the supposed experts, each time revealing a reduction in the imagination of the research community. **The purpose of the article.** The work provides, through the appeal to the phenomenon of 'generation relay' during the modern era, to identify the heuristic possibilities of the concept of responsibility in the socio-political discourse of the transitional society, which is considered a carrier of the institutional memory of democratic transit. The basis of **the research methodology** is a combination of institutional analysis and the study of discursive practices of a transitional society, embracing a wide range of concepts, in particular, imagined communities (B. Anderson), social capital (R. Putnam), investment networks of trust in the public sphere (Ch. Tilly), etc. **Results of research.** The article shows that the temporal dimension of modernity, which involves taking into account the factor of 'generation relay', in particular, taking into account the traumas of modernisation and their processing, which can be represented as a kind of cycle, appears in the conditions of a transitional society a challenge that can be timely not reflected by the strata of the intellectual class, thus, by raising the risk of the rate (counter)elite on the re-sentiment, and resulting in the effects of 'lost generation' and 'failed state'.*

Key words: generation, laughter, reduction of imagination, socio-political discourse.